

ERKIN VOHIDOV IJODIDA INTERTEKSTUALLIK

Xomidova Maxfuzaxon Farxodjon qizi

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti katta o‘qituvchisi, PhD

mahfuzaxon.xomidova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Dunyo tilshunosligida matni inson tafakkuri mahsuli sifatida uning yaratuvchisi, qabul qiluvchisi bilan kompleks tarzda o‘rganish psixolingvistik, sotsiolingvistik hamda pragmatolingvistik tadqiqotlarning amalga oshirilishiga imkon yaratdi. Matnning yaratilishi, uning idrok qilinishi, tushunilishi kabi masalalar dolzarb muammo sifatida talqin qilinmoqda. Qayd etish joizki, bu yo‘nalishda dunyo tilshunosligi qator yutuqlarga ham erishdi. O‘zbek tilshunosligida ham dunyo tilshunosligining yangi ilmiy paradigmalari asosida badiiy matn tadqiqi doirasi kengaydi, uning mazmuniy idrok qilinishi, kitobxon tafakkurini boyitishi va nutq madaniyatini oshirish kabi jarayonlarga ta‘sirini o‘rganishga jiddiy kirishildi. Badiiy matn persepsiyasi va bu jarayonga intertekstuallik hodisasining ta‘sirini o‘rganish ham badiiy asar tahlili, matnning o‘ziga xosligi, kitobxon uchun foydali jihatlarini aniqlashda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuningek, badiiy matndagi intertekstual birliklarni aniqlash, ularning mazmuniy persepsiyaga ta‘siri masalasini o‘rganish tilning yangi, lekin tadqiq qilinmagan jihatlarini aniqlashga imkon beradi. Ushbu maqolada badiiy matndagi intertekstuallik tushunchasi, uning o‘rganilishi o‘zbek adabiyotida, xususan, Erkin Vohidov she‘riyatidagi turlari misollar yordamida tahlilga tortilgan. “O‘zbekim” qasidasidagi intertekstuaallik va uning turlari hamda badiiy matn tushunilishi haqida xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: intertekstuallik, intertekst, badiiy matn, persepsiya, she‘riy nutq, presedent birliklar, toponimlar, antroponimlar, iqtibos.

ABSTARCT

In world linguistics, the comprehensive study of the text as a product of human thinking with its creator and receiver made it possible to conduct psycholinguistic, sociolinguistic and pragmatolinguistic studies. Issues such as the creation of the text, its perception and understanding are interpreted as urgent problems. It should be noted that world linguistics has made a number of achievements in this direction. In Uzbek linguistics, based on the new scientific paradigms of world linguistics, the scope of artistic text research has expanded, and the study of its impact on processes such as meaningful perception, enrichment of the reader’s thinking, and improvement of

speech culture has been seriously undertaken. The study of the perception of the artistic text and the impact of the phenomenon of intertextuality on this process is also of great importance in the analysis of the artistic work, the originality of the text, and the determination of its useful aspects for the reader. In addition, the identification of intertextual units in the artistic text and the study of their impact on meaningful perception allow to identify new, but unexplored aspects of the language. Its types are analyzed with the help of examples. Scientific conclusions have been made about the intertext and artistic text in the ode “Uzbegin”.

Keywords: intertextuality, intertext, literary text, perception, poetic speech, precedent units, toponyms, anthroponyms, quotation.

KIRISH

Matnlarning ajralmas qismi bo‘lgan intertekstuallik badiiy matnning shakllanishi va idrok qilinishida muhim lingvistik vosita sanaladi. Bunday matn parchalari tayyor lisoniy birlik sifatida kitobxonning ongidan allaqachon joy olganligi uchun intertekstuallik qatnashgan badiiy matni tushunish ancha osonlashadi hamda muallifning badiiy niyati o‘quvchi uchun yana ham aniqlashadi. Intertekstuallik matn tahlilida asosiy tamoyillardan biri bo‘lib, bugun u lingvistika va adabiyotshunoslikning tadqiq predmetlaridan biriga aylanib ulgurdi. Bu atama fransuz olimasi Y. Kristeva tomonidan 1967-yilda ilmiy muomalaga kiritildi. Uning “Baxtin, so‘z, dialog va roman” nomli ilmiy risolasida ilk bor bu atama qo‘llangan va intertekstuallik hodisasiga ta’rif berilgan. Olima intertekstuallik hodisasi asosan ilmiy va badiiy matnda uchrashini ta’kidlab, ko‘proq badiiy matndagi intertekstuallik tamoyiliga urg‘u beradi. Y. Kristevaning intertekstuallikka bergan ta’rifi quyidagicha: “Har qanday matn sitatalar mozaikasidan tuzilgan va har qanday matn boshqa bir matn bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi”[3]. Garchi olima aytganidek, har bir matn sitatalar mozaikasidan iborat bo‘lmasa ham, har qanday matnda, albatta, intertekstual birliklarning biriga duch kelish mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Keyingi yillarda esa filologiya ilmida intertekst hamda matnda intertekstuallik kategoriyasining namoyon bo‘lishiga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni ko‘paydi. I. Arnoldning intertekstuallik poetikasi, badiiy asar tushunilishidagi o‘rni, N. Fateevaning intertekstual birliklar tipologiyasi va turlari haqidagi tadqiqotlari, Y. Bashkatova, P.Torop, T. Litvinenkoning dissertatsiyalari, M. Gasparov, I. Galperinning matn va intertekstuallik nazariyasiga oid asarlari[1,2,5] yuzaga keldi. Shuningdek, dunyo olimlari intertekstuallik hodisasining lingvistika va adabiyotshunoslikdagi o‘rni hamda uning turli xususiyatlariga bag‘ishlangan

tadqiqotlari bilan uning nazariy asoslariga ma'lum ma'noda o'z hissalarini qo'shdi. Xususan, A. Abramov, Y. Lotman, K. Sidorenko, V. Chernyavskaya, H. Burger, M. Pfister, M. Yampolskiy, A. Frank, M. Riffater kabi olimlar intertekstuallik tamoyilini turli tomondan tadqiq qilgan.

Intertekstuallikka aloqador monografik tadqiqotlar esa XX asrning so'nggi o'n yilligida paydo bo'ldi. V. Milovidov, I. Smirnov, I. Tolochin, A. Ustin kabi olimlarning ishlarini misol tariqasida keltirish mumkin[8].

O'zbek tilshunosligida intertekstuallik muammosi dastlab M.Yo'ldoshevning tadqiqotlarida uchraydi. Uning doktorlik dissertatsiyasida intertekstuallik hodisasi, uning badiiy matn tarkiblanishidagi o'rni va o'zbek badiiy matnlarida uchraydigan turlari haqida ma'lumot berilgan. D.Xudoyberganova esa badiiy matnning antroposentrik tadqiqiga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida bevosita intertekstuallik tarkibiga kiruvchi presedent birliklarga urg'u bergan. Z.Salieva o'zbek va ingliz tilidagi sentensiyalarning milliy-madaniy xususiyatlari qiyosi haqidagi tadqiqotida bu hodisani intertekstuallikning bir ko'rinishi sifatida baholagan. Tarjimashunos, adabiyotshunos olim M.Xolbekovning ham intertekstuallik yuzasidan bir qancha maqolalari e'lon qilingan. O'zbek olimlari ham asosan badiiy matnlardagi intertekstuallik hodisasiga e'tibor qaratgan. Chunki bu hodisaning eng to'liq va mukammal namoyon bo'lgan o'rni she'riy va nasriy matnlardir. Badiiy matnlar o'zida intertekst asosida boshqa matn va ma'lumotlarni ham saqlab o'quvchi uchun estetik zavq berishdan tashqari qomusiy bilim beradigan manbalardan biridir. Uning bu xususiyati, vazifasi aynan intertekstual birliklar orqali amalga oshadi. Biz ushbu kichik tadqiqotda Erkin Vohidov ijodidagi intertekstuallik va uning badiiy matn mazmuniy persepsiyasidagi o'rni haqida ma'lumot beramiz.

NATIJALAR

Matnlarda o'zga matn parchalarining qo'llanilishi orqali kitobxonning intertekstuallik ostidagi mazmunni hamda berilgan matnni qiyosan tushunishi uchun imkoniyat yaratiladi. Intertekstual birliklar asarning vertikal kontekstini yaratadi, ya'ni ma'lum bir matn orqali oldin yaratilgan boshqa birini ham idrok qilish mumkin bo'ladi [2]. Intertekstuallikni faqat muayyan matnning parchasi hosil qilmaydi. Badiiy matnda tarixiy voqea, shaxslarning nomini keltirish ham intertekstuallik hodisasining bir turidir.

O'zbek ijodkorlarining asarlarini ham intertekstual matnlarsiz tasavvur qilish imkosiz. O'zbek adabiyotida intertekst sifatida muayyan matnning parchasidan tortib, *Shiroq, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Nodira, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir* kabi allyuziv birliklar ham tez-tez uchraydi. Bunday birliklarni keltirish orqali matnda ular bilan bog'liq

tarixiy yoki madaniy voqealarga ishora qilinadi. Iste'dodli shoir, O'zbekiston Qahramoni E.Vohidov she'riyatining xalqona va umrboqiyiligining sabablaridan biri ham unda intertekstual birliklarning ko'pligidir. Uning birgina "O'zbekim" qasidasi o'zbek xalqi tarixini yoritib beradigan adabiy, madaniy, tarixiy matnlarga ishora qiluvchi intertekstlar bilan to'la bo'lib, asarning butun g'oyaviy mazmunini ochib berish aynan intertekstlar zimmasiga yuklatilgan. Qasidada geografik, astronomik nomlar bilan birga, turli antroponimlar keltirilgan bo'lib, ular bilan bog'liq tarixiy voqea-hodisalar, afsona va rivoyatlarga ishora qilinadi va bu orqali intertekstuallik ta'minlanadi. Qasidada intertekstuallikni hosil qilgan onomastik birliklarni quyidagicha guruhlashimiz mumkin:

1. Toponim intertekstlar:

Pomir, Tiyonshon, Afrosiyob, Hind, Afg'on.

2. Antroponim intertekstlar:

Al-Beruniy, Al-Xorazmiy, Forobiy, Muqanna, Qaysari Rum, Chingiz, Botu, Mirzo Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Furqat, Muqimiy, Nodira, Mashrab, Pushkin, Bayron.

MUHOKAMA

Intertekst sifatida bu onomastik nomlar she'rdagi shunchaki ishtirok etmaydi. Shoir aksariyat hollarda birgina so'z orqali butun boshli tarixiy hodisaga ishora qiladi. Masalan:

Qaysari Rum nayzasidan

Bag'rida dog' uzra dog',

Chingiz-u Botu tig'iga

Ko'ksi qalqon, o'zbekim.

Bu baytlarda *Qaysari Rum, Chingiz, Botu* tarixiy nomlari orqali tariximizda ro'y bergan muhim bosqin va urushlarga ishora qilinadi. Tarixdan ma'lum va mashhur bo'lgan bu nomlarni matnda ko'rgan o'quvchi unga bog'liq voqealarni bilvosita qayta tiklaydi. Shuningdek, qasidadan olingan quyidagi parchada esa dunyo ilm-fani, xususan, matematika, astronomiya, geodeziya, geografiya, antropologiya, tarix, falsafa fanlarining asoschilari va buyuk namoyondalari *Al Beruniy, Al Xorazmiy, Al Forobiy, Mirzo Ulug'bek* kabi allomalarning ismlarini keltirish orqali o'zbekimning tomirlarida buyuklar qoni oqayotgan bir millat ekaniga urg'u beriladi. Bunday tarixiy shaxslarning nomlarini matnga kiritish orqali muallif asarning bosh g'oyasi – o'zbek xalqini ulug'lash, uni ko'klarga ko'tarish hamda o'zining shu millatga mansubligidan faxrlanish tuyg'ularini juda ta'sirchan ifodalagan:

*Al Beruniy, Al Xorazmiy,
Al Forob avlodidan,
Asli nasli balki o'zluq,
Balki Tarxon, o'zbekim
Tuzdi-yu Mirzo Ulug'bek
Ko'ragoniy jadvalin,
Sirli osmon tokiga ilk –
Qo'ydi narvon, o'zbekim.*

O'zbekimning nafaqat ilm-u fanda, balki adabiyot va san'atda ham noyob iste'dodlarni yetishtirgan buyuk xalq ekanini ta'kidlash uchun shoir xalqimizning *Mir Alisher, Mirzo Bobur, Mashrab, Nodira, Furqat, Muqumiy* kabi taniqli ijodkorlarini esga oladi. Muallif tarixiy shaxslar nomlarini keltirarkan, ular bilan bog'liq tarixiy faktlarga murojaat qiladi. Masalan, Zahiriddin Muhammad Boburning vatandan uzoqda begona yurtlarni makon tutganidan bir umr fig'on chekib o'tgani, Furqatning ayriliqda yashashga majbur bo'lgani, Nodira va Muqimiyning esa o'z yurtida adolatsizlik, haqsizlikdan azoblanib yashagani haqidagi tarixiy faktlarni asar matniga mohirona singdirib yubora olgan.

*Mirza Bobur - sen, fig'oning
Soldi olam uzra o't,
Shoh Mashrab qoni senda
Urdu tug'yon, o'zbekim.*

Natijada, bu tarixiy shaxslar va faktlar asarning ta'sirchanligini yanada oshirgan, kitobxon uchun esa ham estetik zavq, ham ensiklopedik ma'lumot bera olgan.

O'zbek xalqining tarixini Alisher Navoiy siymosidan ayro tasavvur qilish also mumkin emas.

*Mir Alisher na'rasiga
Aks-sado berdi jahon,
She'riyat mulkida bo'ldi
Shoh-u sulton, o'zbekim.*

Shu o'rinda shoir jahonning mashhur shoirlari Pushkin, Bayron nomlarini ham keltirib, Navoiy ular bilan bellasha olishi, hatto ustun ekanligini va bundan g'urur tuyishini mohirlik bilan asarga singdirib yuborgan.

*Menga Pushkin bir jahonu
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko'ksi osmon, o'zbekim.*

Qasidaning o‘zi butun boshli xalqning tarixini aks ettirsa-da, uning asosiy g‘oyasi quyidagi misralarda ko‘rinadi:

*Tarixing bitmakka, xalqim,
Mingta Firdavsiy kerak,
Chunki bir bor chekkan ohing
Mingta doston, o‘zbeğim.*

Ma‘lumki, Abulqosim Firdavsiy ulkan “*Shohnoma*” asari orqali fors shohlari tarixini yoritgan. Shoir o‘z xalqining tarixini yozish uchun mingta Firdavsiy va, albatta, shuncha “*Shohnoma*” kerak bo‘ladi degan fikrni badiiy jihatdan mukammal tasvirlagan. *Firdavsiy* antroponimi orqali uning asariga, uning matniga ham ishora qilib, intertekstuallikni hosil qilgan.

Erkin Vohidovning boshqa she‘rlarida ham intertekstuallikning boshqa turlarini uchratishimiz mumkin. Xususan, maqol, matal kabilarni intertekst sifatida qo‘llab, go‘zal she‘rlar yaratgan.

She‘riy matnlarda maqollar to‘liq yoki bir qismi inertekest sifatida uchraydi. Shu bois ham maqollarni matn ichida kelgan iqtibos sifatida baholash to‘g‘ri bo‘ladi. Aksariyat hollarda she‘riy matnlarning ilk misralarida maqol keltirilib, keyingi fikrlar shu maqol mazmuni asosida shakllantiriladi. Bu esa intertekstning matn yaratuvchi funksiyasi mavjudligining yana bir isbotidir.

*Benajot ko‘nglimni qandoq
So‘z bilan izhor etay?
Qay iloj birlan ilojsiz
Holatimoshkor etay?*

*Necha zahmatlar chekib ham
Topmagach aqlu hushim,
Qilmangiz endi nasihat,
Yo‘qni qandoq bor etay?*

*Oshinolar qochdi mendan,
Yuz o‘girdi g‘ofil el,
Ne edi, ayting, gunohim,
Men uni takror etay?*

*To‘g‘ri so‘z tuqqanga yoqmas,
Haq ekan, e voh, netay,
Do‘stni dushman qildim, endi,
Dushmanimni yor etay [7].*

Erkin Vohidovning ijodiga mansub bu she'riy matnda intertekst sifatida "to'g'ri so'z tuqqaningga yoqmas" maqoli intertekst sifatida kiritilgan. Maqol bevosita she'riy matnning umumiy mazmuniga mos bo'lib, lirik qahramonning kayfiyatini, hayotidagi voqealarning sababini izohlash uchun muallif tomonidan qo'llangan. Shoir maqol orqali aytmoqchi bo'lgan fikrini dalillashga harakat qilgan. Ya'ni bu o'rinda intertekstuallikning matn yaratilishidagi vazifasi yaqqol ko'ringan.

Shoir she'rlarida intertekstning sarlavha shaklidagi turini ham ko'p uchratamiz:

Shum bola

Shundoq dedi, qulluq qilib,

Gapni qo'yib joyiga

Yangi zamon Shum bolasi

Yangi zamon Boyiga:

"Qoshingizga yana keldim,

Quloq soling, Boy ota,

Sidqi dildan xizmat qilay,

Ishga oling, Boy ota.

Fazilatim ko'pdir, yana

Aybimni ham aytganman.

Lekin endi yangi zamon,

Men yolg'ondan qaytganman" [7].

Bu she'rga G'afur G'ulomning o'zbek kitobxonlari uchun yaxshi tanish bo'lgan "Shum bola" qissasining nomi sarlavha sifatida tanlangan. She'r mazmuni esa bevosita uning qahramoni xarakteri asosida, yanada aniqrog'i qissadagi Shum bola va Boy ota bilan bog'liq epizod asosida qurilgan.

"Shum bola" qissasi va unga bog'liq har qanday jumla yoxud qahramonlar allaqachon o'zbek kitobxonlarining xotirasida mavjud va matn mazmuniy idroki ham shu asosda qulaylashgan.

XULOSA

O'zbek adabiyotida tarixiy voqealarga, buyuk shaxslar hayoti va ularning ijodiga oid hodisalarga ishora qilib, intertekstuallikni hosil qilish juda keng tarqalgan. Bu bir tomondan nasriy va nazmiy asarlarning g'oyasini kuchaytirib, ularning barchasi xalqimizning boy tarixini ochib berishga va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa kitobxonlarga berilgan badiiy matn yana ham oson va chuqur tushuniladi. Shu bois o'zbek matnlaridagi intertekstual birliklarni aniqlash va tahlil qilish tilshunoslik oldidagi muhim vazifalardan biridir. Chunki matnlar, xususan, badiiy asardagi intertekstuallikni to'g'ri tushunish asarni to'la anglashga keng yo'l ochadi. Shu jumladan, shoir Erkin Vohidov she'riyatini ham intertekstuallikka boy meros sifatida kitobxonlari uchun qomusiy ahamiyatga egadir va

uning matniy tadqiqi bizga zarur xulosalar, kerakli bilimlarni beradi. Shoir asarlaridagi intertekstuallikning kichik tadqiqi shuni ko'rsatadiki, ularda asosan xalqimiz hayotida muhim o'rin tutgan tarixiy shaxslar, hammaga tanish voqea-hodisalardan matn ichiga kiritish ko'p uchraydi. Toponimlar, antroponimlar, folklor namunalari intertekstuallikka manba sifatida yetakchilik qiladi. Shoir ijodidagi intertekstuallikni yana ham chuqurroq tahlil qilish keying vazifalarimizdan biridir. Chunki badiiy matnlardagi bunday birliklar millat madaniyatining, tarixining ajralmas qismi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Арнольд, И.В. (1997) *Семантика. Стилистика. Интертекстуальность* Текст. И.В. Арнольд. Сб. ст.; СПб, Изд-во С.-Петербур. ун-та. С. 443.
2. Фатеева, Н.А. (1998) Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи Текст, *Известия АН. Серия литературы и языка.* Ташкент.№5. С. 25 - 38.
3. Kristeva, J. Bakhtine, (1967) *le mot, le dialogue et le roman Texte.* J. Kristeva Critique,. № 239, pp. 465.
4. Yo'ldoshev, M. (2010) *Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi.* Fil. fan.doktori... diss.Toshkent.
5. Тороп, П.Х. (1981). Проблема интертекста Текст. П.Х. Тороп , Текст в тексте: труды по знаковым системам; XIV. *Учёные записки Тартуского гос. универс.* Вып. 567. Тарту: Тарт. ун-т, С. 33-44.
6. Qurbonova, M., Yuldashev, M. (2014) *Matn tilshunosligi.* Toshkent.
7. Вохидов, Э. (2001) Сайланма. Учинчи жилд. Умрим дарёси. Тошкент: "Шарк". Б.527.
8. Xomidova, M. F. (2019). The problem of intertextuality in modern linguistics. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 3(4), 259-263.
9. Xudoyberganova, D. (2010) *Badiiy matnning antroposentrik tadqiqi.* Fil. fan.doktori... diss . Toshkent.
10. qizi Xomidova, M. F. (2019). INTERTEXTUALITY AND LITERARY TRANSLATION. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 309-311.
11. Qizi, X. M. F., & Tursunova, L. (2022, December). INTERTEXTUALITY AND ITS SOURCES IN THE CREATION OF MUHAMMAD YUSUF. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCES WITH HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS* (Vol. 1, No. 23.12, pp. 41-50).
- 12.https://vuzlit.ru/878504/intertekstualnost_funktsii_hudozhestvennom_tekste
- 13.<http://tafakkur.net/ozbegim/erkin-vohidov.uz>